

Dawid Borowka

Egipskie skarabeusze a formowanie pierwszych minojskich elit

Wstęp

Znaczenie wpływów zewnętrznych w formowaniu się społeczeństwa pałacowego na Krecie stanowi przedmiot żywej debaty od początków XX w.¹ Powszechnie uważa się, że Kreta została zasiedlona przez przybyszów z Anatolii w czasie trwania neolitu (8000 lat p.n.e.)². Opinie badaczy na temat relacji Krety z zamorskimi sąsiadami w okresie przedpałacowym (3000–1900 lat p.n.e.)³ są podzielone. Arthur Evans przyjął ewolucyjny model zakładający kontynuację tradycji neolitycznych⁴. Należy w tym miejscu dodać, że Evans w swoich innych publikacjach upatrywał dużych wpływów egipskich i bliskowschodnich na Kretę minojską⁵. W połowie XX w. na grunt egejskiej archeologii został wprowadzony model dyfuzjonistyczny⁶. Sugerował on duże wpływy bliskowschodnie we wczesnej epoce brązu, co mogło być wywołane potencjalną drugą falą imigracji z Anatolii⁷. Na początku lat siedemdziesiątych na popularności zyskała teoria o autochtonicznym, powolnym rozwoju społeczeństwa w okresie przedpałacowym na Krecie⁸. Teoria ta była popularna do czasu, kiedy John Cherry na początku lat osiemdziesiątych skrytykował ten model. Badacz zauważył, że pojawienie się społeczeństwa pałacowego na wyspie nie mogło być efektem skonsolidowanego, powolnego rozwoju w okresie wczesnominojskim⁹. Do okresu pałacowego nie występował w jego opinii podział ról społecznych ze względu na wykonywane zajęcia czy ekonomiczne więzi poza lokalnymi rezydencjami¹⁰. Przejście do okresu pałacowego mogło mieć niespotkany wcześniej charakter i przyjęło raczej formę gwałtownej zmiany¹¹. Od czasów publikacji Cherry'ego

¹ A.J. Evans, *The Palace of Knossos in its Egyptian Relations*, „Egypt Exploration Fund: Archaeological Report” 1899–1900, s. 60–66. Obecny stan badań przedstawiony jest w R. Laffineur, W.D. Niemeier, *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*, „Aegaeum” 12.

² C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation*, London 1972, s. 50; C. Broodbank, *An Island Archaeology of Early Cyclades*, Cambridge 2000, s. 97.

³ Według chronologii wysokiej Manninga.

⁴ A.J. Evans, *Essai de classification des époques de la civilisation Minoenne*, London 1906.

⁵ A.J. Evans, *The Palace of Knossos...*, s. 60–66.

⁶ V.G. Childe, *Prehistoric Migrations in Europe*, Oslo 1950.

⁷ J.D.S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete*, London 1939, s. 53.

⁸ C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation...*

⁹ J.F. Cherry, *Evolution, Revolution, and the Origins of Complex Society in Minoan Crete* [w:] *Minoan Society: Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, eds. O. Krzyszkowska, I. Nixon, Bristol 1983, s. 33.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

podjęto szereg badań archeologicznych, które obejmowały stanowiska związane z fazą przedpałacową na Krecie. Odnalezione na tych stanowiskach zabytki przyniosły nowe dowody przemawiające za dyferencjacją społeczną na przedpałacowej Krecie. Wśród nich szczególną pozycję zajmują „egzotyczne” importy. Ich rolę podkreśliła w swoim artykule Cynthia Colburn¹². Podpierając się obecnymi badaniami nad rolą statusu społecznego i nad tzw. „wartością dystansu”, zbadła, jak w okresie przedpałacowym poszczególne jednostki na Krecie używały swojej wiedzy i dostępu do odległych, zamorskich terenów i importów, nadając sobie status elity¹³. Kolejny istotny wkład w badany temat wniósł Giorgos Vavouranakis, który w swojej publikacji podkreślił znaczenie okresu przedpałacowego dla rozwoju elit związanych z pałacami minojskimi¹⁴.

Egipskie i bliskowschodnie importy odnajdywane w pewnych przedpałacowych warstwach¹⁵ na Krecie zawierają surowce, takie jak: kość słoniowa, złoto, ametyst, chalcedon, karneol czy sard oraz gotowe produkty, takie jak: kamienne misy, bliskowschodnie pieczęcie czy egipskie skarabeusze. Te ostatnie ze względu na miejsca, gdzie je odnajdywano oraz pojawiające się lokalne imitacje stanowią szczególnie interesującą kategorię, której warto się przyjrzeć w kontekście formowania się pierwszych elit na wyspie. Używając w tym artykule terminu „elita”, będę miał na myśli jednostki w społeczeństwie minojskim, które wykorzystywały kulturę materialną i własny autorytet do odgraniczenia się od większości społeczeństwa oraz które w celu obrony lub nabycia majątku stosowały przemoc i wyzysk wobec reszty społeczeństwa. Do usprawiedliwienia tego rodzaju działań i zakwalifikowania ich jako „porządek naturalny” używały zarówno religii, jak i związanego z nią kultu¹⁶.

Pierwsze skarabeusze i importy o charakterze egzotycznym na Krecie

Skarabeusz jest jednym z najważniejszych symboli starożytnego Egiptu. Spełniał on istotną rolę w świecie „egipskich wyobrażeń i koncepcji religijnych”¹⁷. Obyczaj toczenia przez niego kulki nawozu, z której następnie „rodziły się” małe skarabeusze, wpłynął na egipską wizję świata¹⁸. Symbolizował on wędrówkę tarczy słonecznej. Cytując Joachima Śliwę *in extenso*: „Wschód słońca uznano za powtarzające się dzieło stworzenia, a także za oznakę odrodzenia następującego po śmierci. Dlatego Skarabeusz uważany za formę wschodzącego słońca i symbol zmartwychwstania stał się niezwykle popularny jako motyw ikonograficzny i jako niewielki przedmiot o charakterze amuletu, w naturalistyczny

¹² C.S. Colburn, *Exotica and the Early Minoan Elite: Eastern Imports in Prepalatial Crete*, „American Journal of Archaeology” 2008, vol. 112, no. 2, s. 203–224.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ G. Vavouranakis, *Time Past and Time Present: The Emergence of the Minoan Palaces as Transformation of Temporality* [w:] *Aegis: Essays in Mediterranean Archaeology. Presented to Matti Egon by the Scholars of the Greek Archaeological Committee UK*, eds. Z. Theodoropoulou-Polychroniadis, D. Evely, Oxford 2015, s. 35–45.

¹⁵ Obecnie istnieje jedenaście stanowisk posiadających takiego rodzaju konteksty: Knossos, Pyrgos, Archanes, Krasi, Gournia, Mochlos, Maronia, Palakaistro, Odigitrias, Koumasa, Lebena.

¹⁶ C. Znamierowski, *Elita i demokracja* [w:] C. Znamierowski, *Elita, urząd, demokracja*, Warszawa 2001.

¹⁷ J. Śliwa, *Skarabeusze Egipskie*, Wrocław 2003.

¹⁸ A. Ćwiek, *Śmierć i życie w starożytnym Egipcie*, Poznań 2005, s. 94.

sposób naśladowujący kształt żuka¹⁹. Pierwsze skarabeusze pojawiają się w Egipcie w okresie Starego Państwa (2640–2155 r. p.n.e.)²⁰. Co warte odnotowania, początkowo były one używane głównie przez wyższe warstwy społeczeństwa, jak dostojników czy urzędników. Funkcjonowały jako atrybut sprawowanej funkcji lub urzędu²¹.

Skarabeusze czy skaraboidy budziły głębokie zainteresowanie wśród innych kultur²². Liczne odnajdywano również na Krecie. W 1930 r. John Pendlebury był w stanie sklasyfikować 18 zabytków tego typu, które datował na środkową epokę brązu²³. W bliższych nam czasach Paul Yule opisał 46 skarabeuszy, skaraboidów i owoidów z okresu średniominojskiego IAI²⁴. Spośród nich 20 sklasyfikował jako minojskie i 21 jako egipskie²⁵. Od czasów tej pracy odnaleziono kolejne przykłady skarabeuszy egipskich. Ich liczba z warstw archeologicznych związanych z fazą przedpałacową i starych pałaców wynosi obecnie około 50 sztuk²⁶. Skarabeusze te zapewniają wartościowy materiał dowodowy do wyznaczania minojskiej chronologii absolutnej we wczesnej i środkowej epoce brązu²⁷. Warto zaznaczyć jednak, że wśród specjalistów istnieją spore różnice zdań dotyczące datowania²⁸. Wynikają one przede wszystkim z problemów z dostępnością materiału. Egypciolodzy nie posiadają przeważnie wiedzy na temat materiału odnajdywanego na Krecie, archeolodzy zajmujący się Egeą nie są zaś specjalistami od materiałów egipskich lub bliskowschodnich²⁹.

Najstarsze skarabeusze egipskie odnalezione na Krecie pochodzą z okresu wczesnominojskiego III³⁰. Ich przykłady z pewnych, przedpałacowych kontekstów odnaleziono na trzech stanowiskach – w Lebena, Archanes (Phourni) oraz Gournes³¹. Typologicznie odpowiadają one skarabeuszom z końca okresu Starego Państwa lub początku pierwszego okresu przejściowego³². Ciekawa z punktu widzenia tego artykułu wydaje się być grupa 11 przedpałacowych, kretańskich skarabeuszy należąca do grupy tzw. białych kawałków (z ang. *white pieces*)³³. W ich przypadku mamy do czynienia nie tylko z imitacją obcej

¹⁹ J. Śliwa, *Skarabeusze...*, s. 7.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, s. 19.

²² *Ibidem*, s. 130 – powszechne było tworzenie lokalnych imitacji, szczególnie dobrze widoczne jest to w kulturze fenickiej i etruskiej.

²³ J.D.S. Pendlebury, *Aegyptiaca. A Catalog of Egyptian Objects in the Aegean Area*, Cambridge 1930.

²⁴ P. Yule, *Notes on Scarabs and Aegean Chronology*, „The Annual of British School at Athens” 1983, vol. 78, s. 359–367.

²⁵ *Ibidem*

²⁶ I. Pini, *Eleven Early Cretan Scarabs* [w:] *Κρήτη-Αίγυπτος : Πολιτιστικοί δεσμοί τριών χιλιετιών (Crete-Egypt: Three Thousand Years of Cultural Links)*, Heraklion 2000, s. 107–113.

²⁷ P. Åström, *Remarks on Middle Minoan Chronology*, „Kretika Chronika” 1961–1962, vol. 15–16, s. 137–150; P.M. Warren, *Problems of Chronology in Crete and the Aegean in the Third and Earlier Second Millennium B.C.*, „American Journal of Archaeology” 1980, vol. 84, no. 4, s. 487–499

²⁸ I. Pini, *Eleven Early Cretan Scarabs...*, s. 107.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ C.S. Colburn, *Exotica and the Early Minoan Elite...*, s. 208.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ O. Krzyszkowska, *Aegean Seals: An Introduction*, London 2005, s. 73–75.

formy, ale także adaptacją własnej technologii na potrzeby produkcji. Kreteńskie imitacje skarabeuszy pod względem kształtu i materiału są w opinii Olgi Krzyszkowskiej nieodróżnialne od importów z Egiptu³⁴. Różnice tkwią w technice grawerunku³⁵. Kreteńskie imitacje posiadają kanciaste rowki i rowki V-kształtne. W egipskich importach rowki były prostopadłe. Kreteńscy rzemieślnicy nie tylko naśladowali kształt skarabeuszy, ale eksperymentowali również z zawartymi na nich motywami, próbując kopiować te, które znali z importów³⁶. Proweniencja wszystkich 11 kreteńskich skarabeuszy nie jest pewna. Wszystko wskazuje, że przynajmniej 8 z nich pochodziło z grobów z okresu przedpałacowego³⁷. Ostatnią grupę stanowią egipskie skarabeusze z zakłóconych kontekstów archeologicznych. Najbardziej znanym przykładem zabytku tego rodzaju jest skarabeusz z przedstawieniem bogini Tawaret odnaleziony w Platanos w Tolosie B³⁸. Ze względu na ich niejednorodny kontekst nie stanowią one oczywistego materiału dowodowego na wykorzystywanie skarabeuszy w okresie przedpałacowym na wyspie.

Znaczenie skarabeuszy podobnie jak innych importów było niejednokrotnie pomijane w studiach nad społeczną i polityczną organizacją przedpałacowej Krety³⁹. Badacze uważali je za egzotyczne ciekawostki, nie odnosząc się do nich jako dowodów na wschodnie kontakty czy wpływy⁴⁰. Jak słusznie zauważyła Colburn⁴¹, ograniczony dostęp do tego rodzaju importów pomaga zidentyfikować je jako emblematy elity. Dobra luksusowe są bowiem definiowane przez swoją innowacyjność i relatywną niedostępność⁴². Stanowią niewątpliwie dobro materialne, które pozwalało odgraniczyć się od większości społeczeństwa. Fakt, że większość skarabeuszy odnaleziono w wyposażeniu grobowym świadczy o ich dużym znaczeniu. Ze względu na elitarny charakter, jakim cieszyły się skarabeusze i inne egzotyczne importy, nie były one bowiem wyrzucane w osadach⁴³. Odnajdywano je w grobach, gdzie były umieszczane jako ozdoby na ciele. To z kolei może wskazywać, że pochowane osoby używały ich także za życia⁴⁴. Potwierdzają to zarówno fizyczne, jak i ikonograficzne dowody⁴⁵. Istnieją przykłady odnalezionych w grobach im-

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ I. Pini, *Eleven Early Cretan Scarabs...*, s. 107–113

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ D.E. Wilson, *Knossos before the Palaces: An Overview of the Early Bronze Age (EM I–III)* [w:] *Knossos: A Labyrinth of History*, eds. D. Evely, R.D.G. Evely, H. Hughes-Brock, N. Momigliano, Oxford 1994, s. 43;

K. Branigan, *Pre-Palatial: The Foundations of Palatial Crete*, Amsterdam 1988, s. 180.

⁴⁰ K. Branigan, *Pre-Palatial: The Foundations...*, s. 180.

⁴¹ C.S. Colburn, *Exotica and the Early Minoan Elite...*, s. 112.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Należy zaznaczyć jednak, że większość stanowisk osadniczych z fazy przedpałacowej nie zostało dokładnie przebadanych ze względu na zabudowywanie ich w późniejszym okresie.

⁴⁴ Jak wskazują przykłady etnograficzne, przedmioty wyposażenia grobowego (pośmiertnego) były przeważnie prywatną własnością pochowanego. Więcej w E.-J. Pader, *Symbolism, Social Relations and the Interpretation of Mortuary Remains*, Oxford 1982, s. 58.

⁴⁵ K. Branigan, *Pre-Palatial: The Foundations...*, s. 170.

portów egzotycznych, które noszą ślady zużycia i napraw⁴⁶. Świadczy to o ich wysokiej wartości w społeczeństwie kretańskim.

Ikonografia, choć czysto spekulatywna⁴⁷, potwierdza również używanie przez elity minojskie importów jako ozdób ciała. Postacie *Keftiu*⁴⁸ z grobu Rechmire w Tebach noszą diademy z dekoracyjną „antenką”, przypominające ich odpowiedniki z fazy przedpałacowej⁴⁹. Podobne ozdoby głowy odnajdujemy na freskach przedstawiających *taurokathapsie* z Knossos. Z tego samego stanowiska pochodzi też fresk *Dam w błękicie* (z ang. *Ladies in Blue*), na którym odnajdujemy naszyjniki i bransolety z paciorkami przyjmującymi formę lilii lub innego gatunku kwiatów. Ich kolor w opinii Colburn wskazuje na to, że były wykonane z importowanego materiału⁵⁰. Najbardziej spektakularne przykłady znajdują się na freskach z Thery, gdzie kilka postaci udekorowanych jest biżuterią obcego pochodzenia lub wykonaną z surowców pochodzenia egzotycznego⁵¹. Szczególnie interesująca jest postać kapłanki lub bogini z budynku Xeste 3, którą zdobi naszyjnik z wisiorami w kształcie praków, przypominający naszyjnik znaleziony w grobie z okresu przedpałacowego w Mochlos⁵². Pomimo, że przedstawienia ikonograficzne pochodzą z późniejszych okresów rozwoju kultury minojskiej, dają nam one wgląd w to, jak importy, w tym skarabeusze, mogły być eksponowane na ciałach Minojczyków. W kontekście tego artykułu jest istotne, że każda postać z fresków była zaangażowana w rytualną czynność lub aktywność związaną z centrami pałacowymi lub administracyjnymi. Świadczy to, o przynależności tych postaci do elity. Jeżeli założymy, że ubiór służył do podkreślenia statusu już w fazie przedpałacowej, obiekty lub materiały, które go zdobiły, musiały być stosunkowo rzadkie lub trudno dostępne. Skarabeusze i inne importy egzotyczne doskonale nadawały się do tego rodzaju funkcji, spełniając dużą rolę w komunikacji społecznej, podkreślając status osoby, która je posiadała.

Kontekst grobowy odnalezionych skarabeuszy wskazuje dodatkowo na powiązania ze sferą rytualną przedpałacowej Krety. Na stanowisku w Archanes (Phourni) wewnątrz budynku funeralnego 19 (ang. *burial building 19*) wśród grupy czaszek umieszczonych wokół i na ołtarzu odnaleziono liczne importy egzotyczne, w tym kawałki biżuterii, pieczęcie z kości słoniowej czy paciorki⁵³. Według Christofilisa Maggidisa obiekty te miały być użyte jako emblematy lub markery tożsamości elity⁵⁴. Dodatkowo, obecność darów w postaci pożywienia czy glinianej ludzkiej figurki obok ołtarza wydaje się potwierdzać

⁴⁶ R.B. Seager, *Explorations in the Island of Mochlos*, Boston–New York 1912, s. 34.

⁴⁷ Ponieważ pochodząca z późniejszych okresów kultury minojskiej.

⁴⁸ *Keftiu* – prawdopodobna egipska nazwa Minojczyków/Kretańczyków z epoki brązu.

⁴⁹ S. Wachsmann, *Aegeans in the Theban Tombs*, Louvain 1987.

⁵⁰ C.S. Colburn, *Exotica and the Early Minoan Elite...*, s. 216.

⁵¹ C. Doumas, *The Wall – Paintings from Thera*, Athens 1992.

⁵² R.B. Seager, *Explorations in the Island...*, s. 48, fig. 20 (IV.7).

⁵³ C. Maggidis, *From Polis to Necropolis: Social Ranking from Architectural and Mortuary Evidence in the Minoan Cemetery at Phourni, Archanes* [w:] *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*, ed. K. Branigan, Sheffield 1998, s. 87–102.

⁵⁴ *Ibidem*.

wysoki status osób pochowanych w budynku⁵⁵. Występuje prawdopodobieństwo, że analogiczny rytuał pogrzebowy odbył się w budynku funeralnym 7, w którym został odnaleziony pochodzący z tego samego okresu skarabeusz. Na budynku tym została wykonana nadbudowa w postaci grobu Tolosowego B, co mogło zniszczyć potencjalne bezpośrednie dowody. Wykorzystywanie skarabeuszy do sfery rytualnej wydaje się naturalną konsekwencją. Bardziej niż każdy z pierwszych importów na wyspie posiadały one znaczenie religijne i kultowe. Nie jesteśmy jednak w stanie stwierdzić, na ile odpowiadały ideom egipskiej myśli religijnej.

Bezsprzecznie wszakże niektóre egipskie koncepcje religijne mogły przenikać za pomocą skarabeuszy na Kretę. Fakt, że odnajdywano je w grobach dodatkowo wzmacnia tę hipotezę. Pojawienie się kreteńskich imitacji skarabeuszy⁵⁶ sugeruje nie tylko popyt na ten rodzaj dobra luksusowego, ale również chęć naśladowania odległej i ustabilizowanej elity egipskiej⁵⁷. Członkowie pierwszej minojskiej elity, pragnący się odróżnić od reszty społeczeństwa i wprowadzić „własny porządek”, musieli używać religii i kultu do usprawiedliwienia ładu społecznego. Przyswojenie niektórych form związanych z religią Egiptu mogło więc być logicznym ruchem ze strony formującej się w okresie przedpałacowym elity. Import idei w przeciwieństwie do dóbr materialnych jest dla archeologów niemożliwy do uchwycenia w całości. Badając skarabeusze egipskie na Krecie, możemy natrafić na ślady bezpośredniej adaptacji egipskich wierzeń. Egipska bogini Tawaret, której przedstawienie widnieje na skarabeuszu z prawdopodobnie przedpałacowego kontekstu z Tolosu B z Platanos, została bowiem przyjęta przez minojskie klasy wyższe i przemieniona w dystynktywnego minojskiego geniusza⁵⁸. Przyglądając się bliżej religii elit minojskich z czasów pałaców, trudno nie odnieść wrażenia o bliskości obu kultur.

Skarabeusze egipskie a elementy solarne w minojskiej religii

Wspólne elementy w sferze religijnej elit kultury minojskiej i egipskiej zauważył już Evans⁵⁹. Uważał on, że Kreta epoki brązu była związana z Egiptem dużo bardziej niż z innymi kulturami Morza Śródziemnego⁶⁰. W jego opinii Minos były ekwiwalentem egipskiego tytułu faraona: „Dynastyczne użycie słowa ‘Minos’ może zostać przyrównane Faraonowi, pierwotnie łączące go z ‘wielkim domem’, a użycie terminu ‘Minojskie’ może zostać zrównane z ‘Faraoniczne’ (z ang. *Pharaonic*) w kontekście dynastycznej cywilizacji

⁵⁵ *Ibidem*, s. 95.

⁵⁶ I. Pini, *Eleven Early Cretan Scarabs...*

⁵⁷ C.S. Colburn, *Exotica and the Early Minoan Elite...*

⁵⁸ J. Weingarten, *The Transformation of Egyptian Tawaret into the Minoan Genius* [w:] *Κρήτη-Αίγυπτος: Πολιτιστικοί δεσμοί...*, s. 114–119. Wraz z Tawaret na Krecie mógł się pojawić Bes lub Beset – więcej w J. Weingarten, *The Arrival of Egyptian Tawaret and Bes[et] on Minoan Crete: Contact and Choice* [w:] *SOMA 2012. Identity and Connectivity: Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012*, vol. 1, eds. L. Bombardieri, A. D’Agostino, G. Guarducci, V. Orsi, S. Valentini, Oxford 2013, s. 371–378.

⁵⁹ A.J. Evans, *The Palace of Knossos...*

⁶⁰ *Ibidem*.

w Egipcie⁶¹. Dodatkowo hierarchia elit królewskich pośród Minojczyków miała zdaniem badacza odzwierciedlać model królewski znany z Egiptu⁶². Podział chronologiczny kultury minojskiej stworzony przez Evansa opierał się zresztą w dużym stopniu na synchronizacji z dziejami starożytnego państwa egipskiego usystematyzowanymi na okresy starego, średniego i nowego państwa⁶³. Na Krecie miały funkcjonować anikoniczne kultury, które posiadały odpowiedniki w innych religiach śródziemnomorskich, w szczególności w religii starożytnego Egiptu⁶⁴. Lwy, sfinksy i gryfy obecne w minojskiej ikonografii miały odzwierciedlać podobne funkcje z egipskiego cyklu solarne⁶⁵. Evans początkowo zakładał również, że typowy dla Krety sakralny węzeł (ang. *sacral knot*) był minojskim odpowiednikiem znaku *Ankh* – egipskiego symbolu życia⁶⁶. Najważniejsza z punktu widzenia elit na wyspie miała być adaptacja szeregu symboli związanych z boginią Hathor, w szczególności motywu ikonograficznego ukazującego krowę i cielę (tzw. *cow and calf motive*), który pojawiał się na minojskiej gliptyce⁶⁷. Według Evansa kult sprawowany przez elity pałacowe był związany z Wazet⁶⁸. Pisał również o wspomnianym wcześniej związku minojskiego geniusza z egipską boginią Tawaret⁶⁹. Zdaniem Evansa nie był to jedynie związek wizualny, ale oba byty spełniały podobną teologiczną tożsamość⁷⁰. Był przekonany o adaptacji elementów egipskich we wczesnych religiach kretańskich. Jak zauważyła Nanno Marinatos⁷¹, według Evansa każda krytyka, która wykluczała jej prawdopodobieństwo, powinna być „potępiona”⁷².

Solarna „teoria” Evansa nie była systematycznie rozwijana i od czasów publikacji z nią związanych nie była w zasadzie analizowana. W 1927 r. ukazała się praca Martina P. Nilssona *Minoan and Mycenaean Religion and its Survival into Greek Religion*⁷³. Relacja między egipską i minojską religią została w niej zmarginalizowana. Zamiast tego autor zaproponował związek minojskiej religii z późniejszą religią grecką i jej bóstwami⁷⁴. W 1991 r. pracująca w delcie Nilu grupa austriackich archeologów prowadzona przez Manfreda Bietaka odkryła zespół pałacowy w Tel El-Dabaa (starożytne Awaris). Natrafiono tam na liczne ślady obecności Minojczyków, w tym na charakterystyczne freski przypominające kretańskie odpowiedniki z pałacu w Knossos. Przedstawiały one lwy, gryfy czy rozetę, która mogła być odpowiednikiem dysku słonecznego i z wielkim prawdopodobieństwem

⁶¹ A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos I*, London 1921, s. 3, tłum. własne.

⁶² *Ibidem*, s. 12–19, 286–301.

⁶³ Evans stworzył podział na okres wczesno-, średnio- i późnominojski.

⁶⁴ A.J. Evans, *The Mycenaean Tree Cult and Pillar Cult and its Mediterranean Relations*, New York 1901.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 161–162.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos IV*, London 1935, s. 552–559.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 434–436.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ N. Marinatos, *The Indebtedness of Minoan Religion to Egyptian Solar Religion: Was Sir Arthur Evans Right?*, „Journal of Ancient Egyptian Interconnections” 2009, vol. 1, no. 1, s. 22–28.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ M.P. Nilsson, *Minoan and Mycenaean Religion and its Survival into Greek Religion*, New York 1971.

⁷⁴ *Ibidem*.

nawiązywała do kultu minojskiej bogini słońca⁷⁵. Zwolenniczką koncepcji solarnej Evansa jest Marinatos z University of Illinois; obecnie chyba najbardziej zasłużona badaczka minojskiej religii. W 2010 r. opublikowała pracę *Minoan Kingship and the Solar Goddess*, w której kontynuuje i rozwija myśl Evans, dokonując analizy dystynktywno-minojskich symboli, umieszczając je w „solarnej” narracji religijnej. W jej opinii podwójny topór typowy dla okresu pałacowego na Krecie miał symbolizować wschodzące zza horyzontu słońce i był odpowiednikiem egipskiego skarabeusza. Zarówno skarabeusz, jak i podwójny topór miały posiadać podwójną chtoniczną i niebiańską naturę, która była związana ze słońcem. U skarabeusza wyrażała się ona przez wychodzenie spod ziemi uformowanych już żuków oraz analogię toczenia kulki przez żuka z wędrowną tarczą słonecznej. W toporze podwójna natura miała się manifestować w dwóch ostrzach⁷⁶.

Skarabeusze egipskie, które pojawiły się w okresie przedpałacowym, mogły się stawać nie tylko egzotycznym dobrem luksusowym, ale również nośnikiem idei religijnych i kultu solarnego na wyspę. Evans podczas definiowania swojej teorii nie zwrócił uwagi na rolę skarabeuszy, nie posiadał bowiem tak dobrego materiału źródłowego, jaki jest dostępny dzisiaj. Prawdopodobnie skarabeusze jako pierwsze importy o tak dużych konotacjach kultowych przyniosły ze sobą import niektórych elementów religijnych lub magicznych. Jednym z nich mogła być koncepcja ustabilizowanej elity. Członkowie pierwszych wpływowych grup w fazie przedpałacowej, zainspirowani tą koncepcją, umyślnie eksponowali importy, w tym skarabeusze, w swoim ubiorze, a następnie byli wraz z nimi składani do grobu. Możliwe, że pochówkowi towarzyszyły rytuały o bliżej nieznanym charakterze. Aby legitymizować swoją rolę w społeczeństwie potrzebowali oni płaszczyzny religijności, której genezy możemy się dopatrywać także w ideach religijnych związanych ze skarabeuszami. Ich efektem było pojawienie się elementów kultu solarnego wśród elit pałacowych w fazie starszych i nowych pałaców. Wykryształizowana elita z tego czasu potrzebowała też własnych symboli, stąd eksponowanie podwójnego topora, który miał się stać minojskim ekwiwalentem skarabeusza. Tłumaczyło to również zaprzestanie tworzenia własnych imitacji skarabeuszy na Krecie⁷⁷ wraz z końcem fazy przedpałacowej.

Słowa kluczowe: Minojczycy, elita, skarabeusze, Egipt, Kreta

Egyptian Scarabs and the Formation of the First Minoan Elite

The relatively limited number of scarabs in Prepalatial Crete caused them to be overlooked in studies of political organization on the Island. Modern publications reveal however, that they may be relevant in not only elite-forming factors but also in establishing religion of the palace elites

⁷⁵ N. Marinatos, *The Indebtedness of Minoan Religion to Egyptian...*

⁷⁶ N. Marinatos, *Minoan Kingship and the Solar Goddess. A Near Eastern Koine*, Urbana–Chicago 2010, s. 130.

⁷⁷ I. Pini, *Eleven Early Cretan Scarabs...*, s. 107–113.

during the Protopalatial and Neopalatial phases. The fact that they are found in burial places during Prepalatial phase and the forthcoming usage of symbols with similar, dual meaning during palatial times is the best exemplification of their importance.